

A vörös számum – a Kommün mint irodalom

Kommentár Lázár István regényéhez

Hogy a történelmi múlt egyes szakaszainak, eseményeinek értelmezése, egyik vagy másik személyiségének a megítélése mennyire ki van szolgáltatva az értelmező és ítélkező jelen ideológiai elkötelezettségének és politikai érdekeinek, arra nézve a magyar XX. század számtalan példával szolgál. Alighanem többel is a kelleténél. Nyilvánvalóan annak tulajdonítható a véleményváltozatok eme sokszínűsége, hogy a századelős békeidőktől a nemzeti közélet teljes szerkezetét átrendező századvégi rendszerváltozásig több, egymástól radikálisan eltérő politikai rezsim volt hatalmon – eltérő érdekekkel, ízléssel, hagyománytudattal, az ezeket érvényesíteni képes erővel és kultámogatással. S ezek mindegyike – ha volt rá ideje – nagy lendülettel látott neki a múlt meghódításának – felfedezésének is, megtagadásának és újrateremtésének is.

Számos okát találjuk annak, hogy a gazdag példatáron belül miért éppen a Tanácsköztársaság, más néven a Kommün vált azzá az eseménnyé, amelyet a legszélsőségesebben ellentétes megítélések kísértek és követtek. Minden előzmény nélküli újdonság volt a magyar történelemben például az, hogy egy kétes legitimációjú, nem a hagyományos országvezető elitekből verbuválódó – mondhatni gyökértelen – politikai erő teljhatalomhoz jutott; döbbenetesen meglepő volt az a – mérlegelést szinte teljesen mellőző – radikalizmus és közöny, amivel felszámolták a történelmi alkotmányt, ellenőrzés alá vonták a mindennapi élet intim szféráit, és kérdésessé tették a nemzeti meg a társadalmi morál alapelemeit; ide tartozik az is, hogy a bukás után hangadóinak jó része Nyugatra és Keletre menekülve kitaróan ápolta a „nagy napok” emlékét, azaz „tradícióvá” vált stb. Sőt azok, akik hajlamosak az apokaliptikus gondolkodásra – a történészek idején és a későbbi évtizedekben is –, azok szívesen látták ezeket a tavaszi nyári heteket úgy, mint a végétélet idejét, amikor a világháborús országpusztulás nyomán a História Démona elérkezettnek látta az időt a végső hadmenetre.

És ezt a „a 133 napot” a „hivatalos” emlékezet „pozitív tartományába” természetesen – és ez a lényeg – az emelhetette könnyen vissza, vagy tartotta ott, hogy

fizikai bukása után „eszméiben” (és némely vezetői által) „tovább élt”, bár nem Magyarországon, hanem a Szovjetunióban meg a „baloldali” Európa eszmevilágában és politikai praxisában, azaz „világtörténelmi dimenziókban”. Sajátos ideológiai paradoxon – és nem csak a Kommün megítélésében – az, hogy az uralkodó balliberális közbeszédet ma is az a torzított, alakoskodó, csoportterdekhez kötődő „aufklärismus” határozza meg, ami 1918/19-ben vereséget szenvedett és „lelepleződött” a magyar nemzetéletben. És az is mai tapasztalat, hogy az 1945 után kormányzati alapvetésként szolgáló eszmevilág a rendszerváltozás évtizedében sikeresen mentette át magát a politikai végrehajtó hatalom szférájából a közbeszédet tematizáló legkülönbélebb mediális területekre (a tanügytől az internacionális civil szerveződések némelyikén át az internetes kommunikációig) összhangban a keresztény és egyéb hagyományaira mind kevésbé emlékező Európa morális, viselkedési és ízléstrendjeivel: vitális és spirituális hanyatlásával.

Tehát – summázva – a második világháború utáni merőben újszerű közpolitikai helyzetet az új – kollaboráns – hatalom úgy értelmezte és értelmezte is, mint a negyedszázaddal korábbi magvetés termőbe fordulását... Lenin és Szamuely Tibor közös fényképe a moszkvai Vörös téren 1919 tavaszán jelképes hivatkozási alap lett Magyarországon 1945 áprilisától. Fogatkozóban, de jelen vannak még ma is azok a korosztályok, amelyek – legalább az akkori napi hírekben – találkozhattak a hazai „nagypolitikában” a Kommün egyes prominenseivel – Rákosival, Lukáccsal, Rudas Lászlóval, Szántó Bélával, Zoltánnal és Rezsővel stb. – és azok a rokonaival – Kun Béláné Gál Irénnel, Szilágyi Jolánnal, Szamuely Tibor feleségével, a történettudományban mindenható Andics Erzsébettel, Karikás Frigyes sógornőjével és a főávós Farkas Vladimir anyósával, Kelen Jolánnal, Korvin Ottó sógornőjével, a Kreml falába temetett Landler Ernő lányával, „Marival”, aki Király István irodalmárhoz ment nőül stb. Az iskolákban tavasztájt mindig felbukkantak a „helyi” veteránok is, szegényes öltönyökben, gumóra kötött nyakkendőkkel, de ifjúi hevülettel és ellenőrizhetetlen emlékeikkel. A ma hetven év körüliek kénytelen-kelletlen résztvevői, esetleg csak szemlélői, avagy kamaszos balhékavarói lehettek a Kádár-féle konszolidáció történelmi hagyományteremtésének, amellyel Forradalmi Ifjúsági Napok cím alatt közvetlen szellemi és politikai folytonosságot teremtettek 1848. március 15-e, 1919. március 21-e és 1945. április 4-e között. Ennek a – finoman szólva is – mesterkéltné folyamatrajznak a szimbolikájába természetesen bevonták 1956-ot is: a Tanácsköztársaságot ünneplő ifjúsági fáklyás felvonulásnak a célpontja rendre a Köztársaság téri párház volt, amely az „ellenforradalmi-fasiszta erők” 1956-os legyőzésének kultuszhelye lett a hatvanas évektől. Említhető, hogy az 1959. II. tc. iktatja törvénybe a Tanácsköztársaság „emlékét”. (Ezt a magyar parlament az 1993. XXIX. tc-vel fogja „végképp eltörölni”)

Az idevonható sok kisebb szimbolikus és/vagy (morbidan) anekdotikus eset közül – némi aktualitása miatt is – érdemes kiemelni Francia Kiss Mihály történetét: őt a fehérterror egyik prominenseként emlegette a kommunista törté-

nelmi publicisztika, arra is hivatkoztak, hogy ha fel is mentették, oda kellett állnia még a Horthy-konzolidáció bírósága elé is. 1956-ban teljesen váratlanul előbukkant az orgoványi-izsák pusztákon, ahol addig álnév alatt lappangott, ő aki – ismereteink szerint – tiszthelyettes létére a XX. század első felében a felderítés és a gerilla-hadviselés legjobb hazai szakemberei közé tartozott, katonai hőstettek sora fűződik a nevéhez, nos, őt 1957 augusztusában kivégzik. Hetvenévesen – mint aki személyében is megtestesíti a közvetlen kapcsolatot az 1919-es és 1956-os „fehérterror” között... Hagyománya is merő ellentmondásosság: a forradalmár és hazafias hősök 301-es parcellájában nyugszik, Domonkos László 2011-es életrajzi monográfiája (Püski–Masszi Kiadó) megkérdőjelezi elítélésének jogosultságát annak ellenére, hogy a bíróság 1994-ben hatályban tartotta a halálos ítéletet. (Nem a Kommünhöz kapcsolódik, de az évtizedeken át konzerválódó számonkérő indulatnak hasonlóan jellemző példája a három halálos ítéletet hozó 1967-es zuglói nyilasper is. És/vagy szinte napjainkban is képes belpolitikai vihart kavarni ama szimpla tény, hogy az oktatási kormányzat 2014-ben javasolta a szegedi Ságvári Endre középiskolának, hogy a továbbiakban tekintsen el névadójától. „Élükön Ságvári járt” – énekelték hajdan az úttörők. Aki egyben névadója annak a justizmordnak, amelynek során a rendőrgyilkos „munkásmozgalmárt” ártalmatlanná tevő csendőrtisztet kivégzi a konzolidálódó kommunista új rezsim 1959-ben.)

Talán megjegyezhető, hogy a Tanácsköztársaság kultikus eseménnyé emelése a kommunista mozgalmon belül sem volt problémamentes. Az 1919 és 1956 közötti szakasz baloldali politikáját számos klikkharc zilálta szét, ezek zöme természetesen az eszme végső menedékhelyén, a Szovjetunióban zajlott le, s jelentős számban voltak résztvevői, alkalmi – s időleges – győztesei, ám annál gyakoribb áldozatai 1919 magyar vezető bolsevikjai. Hallatlanul kanyargós pályaképeket rajzolhatna föl ma is az az elfelejtett történelmi segéddiszciplína, amit „munkásmozgalmak történetének” neveztek annak idején. Nagyjából 1956 után kezdte – lassan és számos „kirekesztést” továbbra is fenntartva – „konzolidálni” a kommunista mozgalom a maga hagyományait, tehát akkor, amikor a Sztálin halála utáni években az 1917-es vezető gárda véglegesen kilépett a politikaformáló jelenből. És velük együtt – ezek egyikeként – a negyvenes-ötvenes évektől a Tanácsköztársaság minden „értékét” magának vindikáló – anno legfeljebb másodvonalbeli szereplőnek mondható – Rákosi Mátyás is. (Emlékezetes Ék Sándor kultikus képe: R. M. a salgótarjáni fronton. Ahol ő életében nem járt...) Jelképesnek látszó esemény, hogy 1957-ben nevezik át a budapesti Ludoviceum előtti teret Kun Béla térnek, noha csak egy-két éve rehabilitálták ott, ahol 1938-ban kivégezték. Unokájának némi hullámokat leíró politikai és „tudományos” szerepvállalása 1979, azaz a némi kritikát is magának megengedő Borsányi-féle Kun-monográfia feljelentése óta napjainkig önmagában is illusztrálhatja az 1919 megítélésében mutatkozó ambivalenciát a múltó időben. És álljon itt még egy másik futó példa: a Rákosi-féle „négyesfogat” egyik tagja, Révai József – aki 1918-ban alapító tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának –, az (ellen)

forradalom után, 1957-ben csöndben kiegyezik Kádárral, bár tényleges hatalomhoz nem juthat, tagja lesz az MSZMP Központi Bizottságának, és 1968-ban még utcát is kap. Ami azért pikáns tény, mert a kor kultúrpolitikájának vezetője, Aczél György végtelenül rettegte és gyűlölte Révait, sőt a maga „megengedőbb” politizálását kedvvel jellemezte úgy, hogy elődjéhez hasonlította; továbbmenve, Aczél legközelebbi munkatársainak egyike, Agárdi Péter még 1990-ben is „szakmai” érveket keresett avégett, hogy ezt a csöndes herminamezei utcát miért is ne „írja át” a rendszerváltozás. Egy kevésbé ismert irodalompolitikai adalék a maga szóhasználatával látványosan illusztrálja 1919 és az 1957 után kádári rezsim szoros ideológiai kapcsolatát. 1957 augusztusától a legfelső politikai vezetés erős figyelmet volt kénytelen fordítani az „irodalom helyzetére” (tekintettel, ha nem is beismeréssel, az ENSZ folyamatos bírálata), ennek során írtak elaborátumokat megbízható író-elvtársakkal. Mesterházi Lajos szövege így ível át négy évtizeden: „A helyesen értelmezett irodalmi egység, vagyis az irodalmi népfront a mi körülményeink között az irodalmi proletárdiktatúra megvalósítását jelenti” (*Kritika*, 1993, 8. sz.). Talán nem demagógia ennek a mentalitásnak a klasszikus ősforrásai közül egy Lukács György-féle széles dimenziójú meghatározásra hivatkozni (*Proletár*, 1920. június 30.): „Mi a vörös terror? A hatalomra jutott proletárosztály elszánt, erőszakra is kész akaratának intézményes formája avégből, hogy a szocializmushoz vezető út akadályait (ellenforradalom, szabotázs, korrupció, lánckereskedelem stb.) eltakarítsa a maga útjából. A proletárdiktatúra igazi célja az építés.” Lukács – aki személyében is megjeleníti a „folytonosságot” – aligha tudta volna példával igazolni a befejező mondat igazságtartalmát.

Természetesen az anekdotikus példák is a végtelenségig sorolhatók, és talán még azt az „esztétikai” állítást is megkockáztathatjuk, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltásában szerepjátéka csúcsára jutó századelős szocialista-anarchista-kommunista mozgalom a későbbi évtizedek során is olyannyira abszurd történetekben nyilvánult meg, hogy annak – legalább is a „kedély” és „kedélyesség” szintjén – aligha lehetett adekvátabb észjárás- és beszédmódbeli tükrözője, mint éppen az anekdota. És éppen ez a narratív kisforma képes szintézisbe hozni a bolsevizmus képtelenségeit a korábbi történeti szakaszok, például a Bachkorszak, politikai abszurditásaival. (Amiként erre Esterházy Péter *Kis magyar pornográfia*ja oly megnyerő példával szolgál.)

Most, amikor az a feladatunk, hogy egy ismeretlennek minősíthető 1919–20-as magyar regényre felhívjuk a figyelmet (1919-ben játszódik és már 1920-ban megjelenik), talán elnézhető, hogy kínálózkodó alkalomnak fogjuk föl a helyzetet annak vázlatos felmérésére, hogy a magyar irodalom (és részben a politikai publicisztika) miféle forrásfeltárást tudhat maga mögött ebben a tematikában. Az utóbbi száz évből miféle művekre enged emlékezni és hivatkozni a rendszerváltozás – úgy is mint szellemtörténeti paradigmaváltás. Tekintettel arra, hogy az irodalomtörténet-írás mindez ideig adós a szisztematikus anyaggyűjtéssel, ez is talán bátoríthat a tágabb szemhatárú visszatekintésre, miközben meg kell

elégednünk a puszta leltározással, abban is csak a lényegesebb darabokra koncentrálva. Vagy még ennyivel sem... Álljon itt néhány név, cím és kistörténet, mint puszta történelmi illusztráció. Jelzendő, hogy milyen és miféle az a szövegekörnyezet, amelyben helyet kér Lázár István *A vörös számum* című regénye.

*

Ezeket a szövegeket megidézve egy pillanatra sem feledhetjük maguknak a szövegek létrejöttének és nyilvánosságra kerülésének a történetét. Olyannyira sokféle képlettel szembesülünk, hogy azokat összességükben 1919 történetének részeként (sok esetben alakítójának) kell tekintenünk. Nincs az az időbeli vagy ideológiai metszet, nincs az az algoritmus, amivel „rendet tehetnénk” a számba jöhető írások között, ideértve az egyes szövegek létrejöttének személyes mögöttesét és műfaját is: hol napi feljegyzések kerekedtek ki valamiféle folyamatossággá, másnál későbbi emlékezéseket rendezett egy későbbi célzat valaminő egységbe, illetve arra sincs semmiféle „recept”, hogy miként bonthatók meg fikciós és riportos elemek egy-egy írásműnél. Mindennek következtében a lehetetlennel határos meghatározni azt is, hogy egy-egy történelmi pillanatban a Kommünre vonatkozó szövegek miféle halmaza volt jelen az olvasók-történészek „befogadói horizontján”.

Lássunk egy-két példát. A magyar történelmi publicisztika alighanem legnagyobb hatású és 1918–19-re „kifutó” műve, Szekfű Gyula *Három nemzedéke* 1920-ban jelent meg: 1942-ig hét kiadást ért meg. Viszont az 1934-es változat (címében az „...és ami utána következik” toldással) csak 1989-ben jutott reprint formájába az újabb olvasók kezébe, méghozzá Glatz Ferencnek, az utolsó állampárti-pártállami művelődési miniszternek mintegy az „ajánlásával”. A Tanácsköztársaság kulturális életének irodalmilag talán legjobb, szinte napi hitelességű bemutatása Kassák Lajos *Egy ember élete* című memoárjának utolsó fejezete; az emlékiratot egy fél évtizedes előkészület után a – polgári – *Nyugat* közli folytatásokban. Könyvbeni megjelenését követően a szerzőt perbe fogják éppen 1919 – mondjuk így – korrekt, de semmiképpen nem apologetikus ábrázolása miatt, viszont a „megvalósult szocializmus” évtizedeiben éppen eme szakasz – az abban megírt Kun Bélával szembeni fenntartások miatt – nem jelenhetett meg. A Digitális Irodalmi Akadémia csak 2011-ben bocsátotta ki a teljes szöveget. Anekdotikus apróság, hogy Kassákék albérlete 1918–19-ben falszomszédságban volt a Visegrádi utca 15-ben a Kommunisták Magyarországi Pártja központjával, majd a *Vörös Újság* szerkesztőségével. Ennek a „másik lakásnak” a történetét egy kései „riportázs” formájában Lengyel József írja meg (akinek első verseit éppen Kassák lapja közli). A *Visegrádi utca* Moszkvában jelenik meg 1932-ben, méghozzá Kun Béla előszavával, és ez a tény pár év múlva és pár évtizedig a legkevésbé sem segíti a könyv életútját. Az író csaknem húsz évnyi rabsága és száműzetése után itthon éri meg a kis könyv kiadását 1957-ben, amelyben ott a hajdani előszó is, ami azért meglepő, mert Kunt alig egy éve rehabilitálták. Rákosi idejében ugyanis nem lehetett leírni a nevét. Ha tudjuk,

hogy a rendszerváltozásig a Kommün bírálata nem kaphatott nyilvánosságot, se a történettudományban, se úgy, hogy a Horthy-korszak idevágó könyveihez hozzá lehetett volna férni, azt hihetnők, hogy manapság minden 1919-es szöveg jelen van a nyilvánosságban. Elvileg persze igen, de a gyakorlatban nem egészen: az 1919-es „forradalmi” versek és egyéb irományok újra kiadását aligha igényli bárki is. Ki kíváncsi Révai Józsefre mint lírikusra (Aczél oly kárörvendezve idézgette: „Dögölj meg, apám / dögölj meg, anyám / dögölj meg, első tanítóm”), a Proletár-Magyarország marsol szerzőjére, Komját Aladárra (akiről 1960-ban két akkori nagyhatású irodalomtörténész, Waldapfel József és Király István egymással versengve bizonygatta, hogy érvényes költő), a lidércnyomásos Csihadjára, Madarász Emil „tengerész-eposzára”, Gábor Andor hörgő rímeire meg a többiek széptanilag értelmezhetetlen dolgaira, az életét széthazudozó Illés Bélára vagy a szerencsétlen Karikás Frigyesre, akinek *39-es dandár* című regényét (*39-ja Brigada*, 1927, Moszkva, Kun Béla előszavával) 1959-ben meg is filmesítik. A szerzőt – aki lefordítja Tarasz-Rogyionov bolsevik „kultkönyvét”, a *Csokoládét* is – 21 évvel előbb lövik agyon a butovói kivégzőhelyen. De azért az is faktum, hogy a nevezettektől (és társaiktól) meglehetősen bő válogatást közöl a *Hét évszázad magyar versei* III. kötete, Szabolcsi Miklós szerkesztésében még 1979-ben is... Hatvanadik évforduló?

Kiegészítő utalásként említhető, hogy a *Kortárs* 1959/8. számában megjelent egy tanulmány, amely – alighanem – elsőként méri föl a Kommünt mint „irodalmi hagyományt” Fegyverbe! Fegyverbe! borzongatóan emlékeztető cím alatt. Érdeméül kell ma már tekintenünk, hogy a direkt politikai lözúngok közepette sem hagyja említetlenül a súlyos cenzúra alá szorított „jobboldali” szerzőket, Szabó Dezsőt, Márai Sándort, Tormay Cecilt, Herczeg Ferencet sem. Viszont ami a dolgozat „pozitív oldalát” illeti... Óhatatlan, hogy egy olyan kortárshoz folyamodjunk, aki (egyébként) az egyik megalapozója lesz a későbbi liberális (ha nem is liberálbolsevik), mindenestre a Károlyi-kormányt túlértékelő aktuálpolitikai mitológiának, Jászi Oszkárhoz. Ő így ír a Tanácskormány zsurnalizmusban megnyilvánuló irodalmáról: „...a diktatúra hónapjai alatt minden lap, szemle, füzet a kommunizmus dicsőségét és diadalát kürtölte. Komoly ellenvélemény nem juthatott szóhoz, s minthogy a kommunizmusnak igen kevés tehetséges írója és gondolkodója volt – és ezek túl voltak halmozva állami föladatokkal –, az egész irodalmat a zöld és lelkendező kommunista frazeológia élvezhetlenné tette. Nem csoda, hisz ugyanaz a sekély és műveletlen zsurnaliztika alkalmazta most azt a tíz-húsik kommunista patront, mely hajdan a tíz-húsik kapitalista, nacionalista vagy klerikális szólamot verklizte...” Ez a dolgozat sem kerülheti meg az alapkérdést: élesen szétválasztandók a művek megírásuk ideje szerint is. Az időbeli távolság mindig érdemben alakít a szöveg üzenetén. Az viszont teoretikus kihívást jelent, ha – esetleg – hosszú évtizedek után kerülnek elő korabeli naplófeljegyzések, diárium-félék: hogy írják át ezek még magát a vonatkozó írói életművet is. Ennek az említett tanulmánynak a szerzője például nehezményezi, hogy Móricz is azok közé tartozik, akik elmulasztották

megírni 19-es művüket. Ám amikor 2006-ban minden előzmény nélkül, váratlanul megjelentek az író ismeretlen naplójegyzetei 1919 májusától 1919 augusztusáig, egyfelől forrásértékű tényekkel lettünk gazdagabbak, másfelől viszont a liberális gyűlölethullám feltörését is észlelhettük. Volt író, aki a „teljes” Móriczot is „lenullázta” magában-magának, visszamenőleg és véglegesen...

Mai szemmel nézve feltűnő az a kínlódás, amit a *Magyar Irodalom Története* (közkeletű nevén: a Spenót) V. kötetének idevágó szakaszai érzékeltetnek 1965-ben: József Farkasnak irodalomtörténetet kellett konstruálnia az elemi tények szinte teljes hiányában. Vázlatunk viszont nem lenne korrekt, ha hallgatnánk arról a nagy vállalkozásról, ami az említett nevéhez fűződik, aminek lényege az, hogy „dokumentumokat” gyűjtsön össze, és ne „irodalmat” kurkásszon, s éppen ezért válhatott munkája irodalomtörténeti emlékeztetővé. A lényeg: igyekezett felmérni az időszak teljes sajtónyilvánosságát, amelynek természetesen részesei voltak így vagy úgy, de semmi esetre sem bolsevik bértollnokként a kor nagyjai is Móricztól Krúdyig, Füst Milántól Kassák Lajosig, Máraitól Kosztolányiig. A „Mindenki újakra készül...” négy irdatlan szürke kötetben jelent meg 1959 és 1967 között, mintegy 3000 oldalon. Azt persze hamis legitimációnak kell tartanunk, hogy Adyval indul a gyűjtemény, s a Bevezető első mondatát is inkább az ekkori államterrorista rendszer számlájára kell írunk, mintsem az igazságéra: „Nemzeti irodalmunk eddig kevésbé ismert, de talán legjelentékenyebb demokratikus és forradalmi hagyományát nyújtjuk át az olvasónak.” Tagadhatatlan a kötet „irányzatossága”, de ennek ellenére a napi helyzet esetenként meghökkentő irodalmi információkkal szolgál. Ma már anekdotaszámba mehet az az ötlet, ahogy pl. Krúdy Károlyi Mihály térre javasolja átírni a Gizella tér nevét, Márai cikkei is azoknak tekinthetők a *Vörös Lobogó*ban, és szintén eme „korkedélyesség” tünetének, hogy Fenyő Miksa ledorongoló kritikát publikálhatott az aktuális hadügyi népbiztos (!) Pogány József színdarabjáról; és az sem köztudomású, hogy az ún. irodalmi kataszter 199 író-tartalmazott (15 kategóriában és jelentős kedvezményekkel), köztük van egy bizonyos Kudlák nevű avantgard egyén, aki így fogalmaz: „a csecsbimbók kileveleznek az utcakövön”; és itt olvasható – 1919-ben, amit innen az 1960-as években elmulasztottak kicenzúrázni! – Kassák levele Kun Bélához, amelyben az egyetlen magyar munkásköltő – legmélyebb tisztelete kinyilvánítása mellett, de – kétségbe vonja Kun „művészi felkészültségét”; az a hír is bír némi pikantériával, hogy a Lenin-fiúk működésének csúcsidejében (1919. július 1.) a *Vörös Újság* mese-pályázatot hirdet szépségről, becsületről, szeretetről, „lehet szimbolikus is”, 4 példányban „egyenlő” (?) gépeléssel...

Ennek a kiadványnak mintegy „rendszerváltó” ikerdarabja a *Vörös könyv*, 1919 című szöveggyűjtemény 1993-ból (Antológia Kiadó), amely oly sikeresnek bizonyult – mint kronológikus antológia –, hogy 2016-ban beválogatták a reprezentatív Nemzeti Könyvtár sorozatba. Gerencsér Miklós gyűjtése műfajilag jóval szélesebb körű, mint irodalmi-napisajtós előzménye (bár a forrásmegjelölések terén olykor a kelletnél nagyvonalúbb), ugyanakkor visszafogottabban

válogat, és természetesen az 1990 előtt hallgatásra ítélt „másik oldal” szemléletmódjához igazodik. E tekintetben nagy súllyal esik latba kivételes gazdagságú képanyaga. A mű olvasmányossága annak köszönhető, hogy a közvetlen politikai információkat a mindennapi élet kis híreivel elegyíti. Sőt olykor aligha lehet a véletlen számlájára utalni a közlemények egymásmellettségét. Például hír jelenik meg arról, hogy Lukács György népbiztos megnyitja a Múcsarnokban a társadalmi tulajdonba vett műkincsek kiállítását. Ezt a tényét gazdagítja Szamuelyné emlékmorzsája 1966-ból, mely szerint férjének A főinkvizitor című kép tetszett a legjobban El Grecótól. „Töprengtem, mit gondolhatott, amikor ezt a portrét, a jellemábrázolás remekművét nézte? Tibor értett a művészethez, de ezt titkolta, mint ahogy dacos szeméremmel palástolta érzelmeit is. Rosszabbnak mutatta magát, mint amilyen volt.” E tekintetben voltak némi történelmi sejtelmek... Nem kevésbé tanulságos értesülni pl. arról sem, ahogy Landler Jenő erőszakot kénytelen tenni – táviratilag – internacionalista hadtestparancsnoki érzelmein. „Nem zárkozhatom el jelteni, hogy a jelen pillanatban a nemzeti érzés felkeltése nélkülözhetetlenül szükséges. A Sátoraljaújhely környékén toborzott egyének nemzeti szalag viselését követelik..., amennyiben rövidesen radikális irányzat nem nyilvánulna a kormányzótanács részéről, úgy a frontbomlás elkerülhetetlen lesz.”

Közel egy évszázaddal az 1919-es esztendő után már nem várható olyan primer források tömeges előkerülése, amelyek történelmi információkkal érdemben módosítanák azt a tudást, ami így-úgy jelen van a nemzeti emlékezetben. A már elérhető, de elfelejtett ismeretekkel kellene jobban gazdálkodni – ide értve Lázár István regényének köztörténelmi és esztétikai tanulságait is, amely könyv most apropót adott ennek az áttekintésnek a megszövegezéséhez. Egy erőteljes példával illusztrálhatjuk azt, hogy egy-egy (akár marginális) emlékező kortársi írásmű kései felbukkanása hogyan rendezhet át megcsontosodott dogmákat. Molnár Gergely *Orgoványi naplója* egy olyan balos rémmitológát tesz kétségessé, amihez még a jobboldali kutatás is óvakodott hozzányúlni. A 2002-ben megjelent kortársi napló papírra vetője Orgovány református lelkésze, aki – mint a szöveget sajtó alá rendező íróunokája fogalmaz – „a talpkőnek alkalmas legjava magyarok közé tartozott”. Nélküle a kun puszták „közepén” talán ma sem volna templom, iskola, községháza, gyümölcsösök, vendéglő, közutak, tűzoltóság és minden más. Nem volna egy Orgovány nevű nagyközség mint tanyaközpont. És nem volna „Orgovány”, mint a kommünt követő fehérterror emblémája. „A valaha balladás hely – írja a kiadó – véres jelentéstorzulás folytán hírhedett fészekként kerül rá a század lidércnyomásainak szégyenmappájára.” Gábor Andor a pesti kabaré hajdani kedvence talán legdrámaibb versét írja *Orgovány* cím alatt Bécsben 1920-ban: „Valóság-erdő s mégis rém-mese: / Ez Horthy kormányzó gyümölcsöse; / Melyet bús éjjel fergeteg ha ráz: / Az ágain száz kísértet bokáz. / Háromszínű kötél mindnek nyakán, / Fent lóg és lendül táncuk fenn a fán, / Új tánc, mit kormányzó úr agyalt; / Járják a kecskeméti körmagyart, / Keresztény tánc e csont-tánc, nem pogány: / Orgovány!”

És így tovább. Molnár nagytiszteletű úr – akinek nevére írta át majd a rendszer-változás a helységben a korábbi Kun Béla utcát – feljegyzései semmiféle vádak ellen nem hadakoznak, csak elmondják azt, ami itt történt a háború alatt, az összeomlás után és Trianont követően. És nemcsak azt, amit korábban Bécsből és Moszkvából, utóbb a Rákosi- és Kádár-féle szellemi központokból diktáltak, hogy a Héjjas-különítmény hány meg hány „százakat” végzett ki, zsidózott le és rabolt meg, hogy „böllérbicska meg henteskampó”... , hanem azt is, hogy mi zajlott ezen a tájon 1919 tavaszán és nyarán. Ha új kiadásban nem is jelent meg, az interneten ma már elérhető dr. Váry Albert budapesti főügyész eminens 1922-es munkája, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. (Ennek valahai kézbe vehető kiadása Torontóban jelent meg 1981-ben.) 590 meggyilkoltról számol be a munka, a lehető legprecízebb módon, a lehető legvisszafogottabb modorban. Név, életkor, foglalkozás – hely és idő – a kivégzés módja – ürügye – elrendelője – végrehajtotta ez meg az – az eset rövid leírása – a gyilkosok későbbi sorsa. Ok? Vagy inkább ürügy? „Polgári osztályhoz tartozás”, „zárkából kiment vizet inni”, „vörösörrel szemben tanúsított engedetlenség”, effélék. Technika? „Agyonlövés”, „ledobás III. emeletről”, „megfojtás”, „rohamkéssel való összeszurkálás”, hát így. Apró adalék: Dunapatajon június 23-án 49 embert lőttek agyon. Dunapataj és Orgovány között a távolság közúton 54,4 km (kb. 47 perc), viszont Kisköröstől 24,1 km (kb. 26 perc). „Sűrű” térség. Ez utóbbi helyen működött ekkortájt Petzkay János zászlóaljparancsnok, akinek felesége, dr. Telek Ilona Márta (képét láthatjuk a *Vörös könyv* 384. oldalán), arról híresült el, hogy miközben egy terrorista az akasztott nyakába ült, hogy a kötél minél feszesebb legyen, ő végig fogta a haldokló csuklóját, meddig ver a pulzusa. „Amikor azt tapasztalta, hogy az illetőben igen szívós az életerő, csodálkozásának adott kifejezést, és úgy döntött, hogy huzamosabb ideig függeni kell hagyni az elítéltet.” Azt sem árt tudni, hogy dr. Váry tiltakozik a különítményesek tettei miatt, ezért felmentik; készül összegyűjteni az „idevágó” adatokat is, ezzel a munkájával nem készül el; utóbb nyilasellenessége miatt üldözést szenved, s végül kitelepítésben hal meg; miután az ÁVO némi nyomásgyakorlást követően elrekvirálta adatait a „különítményesekről”, s ezeket – természetesen –, ahogy tudta, föl is használta.

„A forradalomnak óriási mentsége a háború” – Babbitstól való ez az állítás, híres-hírhedett esszéjéből, a „Magyar költő kilencszázötvenkilencben” címűből. A kortársakat és az utókor politikai reflexióit is egymástól élesen elválasztó írás ez, egy zilált, önmagát kereső lírai intellektus vallomása. Nem dolgunk most belekapcsolódnunk ebbe a diskurzusba – tekintsük ezt a kiemelt mondatot most apropónak, s egyben irányadónak az 1919-es „irodalmi örökség” általános jellemzéséhez. Magyarán: a Kommünről írott legkülönfélébb műfajú és legkülönfélébb elkötelezettségű szövegek java nem tekinthetett el attól, hogy ne a történelmi-geopolitikai kényszerek között beszéljen Kun Béláék 133 napos politikai rémuralmáról. Egy világháború volt a közvetlen előzménye, és ugyanennek a világháborúnak a végső eseményei voltak a kül- és katonapolitikai meghatározói

a Tanács hatalom történelmi intermezzójának. Ez a tény persze senkit nem menthet fel, de a leggaládabb gaztettek mögé is mindig oda kell gondolnunk, hogy egy szerkezetében teljesen szétesett államiság létidejében és egy morálisan végletekig kiüresedett nemzetpolitikai állapotban estek meg ezek. A „léttelen lét” időszaka ez a pár hónap a magyar államéletben és a polgári mindennapokban. „Ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van”, írja Babits. Nincs ennél fellengzősebben szentimentális mondat – ha nem 1919-ben íródik le. Amikor az apokaliptikus erők tobzódása idején a lélek maradt a menedék. Aztán lassan-lassan mellé társul a gondolat is. Az eszmélkedés, a magyarázat keresése, a tények mögöttesének fegyelmezett szemrevétele. Amikor lassan-lassan megnyílik a tér a regényírónak és a történésznek. Ez a két szerep ekkor, az élmények forró hevületében még majdnem egybeesik. Az igazság keresése – ez határozza meg minden elkötelezett túlélőnél a történetmondást.

*

Ennek a (közhelyes, de nagyon is komolyan veendő) igazságnak a jegyében emeljünk ki 1919 irodalmi üzenetei közül négy súlyos regényt – több más mellett, de azért mégsem egészen találomra. Hallatlanul különbözők minőségükben, irányzatosságukban, tapasztalatuk mélységében egyaránt. Ami összeköti őket az az, hogy nemcsak megörökíteni akarják a rájuk bízott történelmi híreket, hanem meg is akarják érteni őket, méghozzá úgy, hogy tágabb összefüggéseket keresnek az eszmék végtelenül tág horizontján, ahova felemelhetik azt, ami privát, ami esetleges, ami az ő életük. Legjobb pillanataiban ez a szellemi emelkedettség és poétikai elkötelezettség már-már a mitológiák köreit érinti. És mind a négy nagy könyv rokonítható abban, hogy a szövegszerveződésükben szétválaszthatatlan az írói és a történészi elhivatottság és abban is, hogy szinte meghatározhatatlan a „regényidejük”: a téma és a megírás és az olvasóhoz való eljutás idejének egyedi viszonyait értve ezen. Ez a négy beszámoló együttesen talán összegezi mindazokat a problémákat, amikkel a magyar 1919 (és 1914–18) és 1920 (meg ami utána következik) nyugtalanítja az újabb generációkat.

A megírás idejét tekintve Tormay Cécile *Bujdosó könyvéé* az elsőség. Olyannyira az – két kötete 1920 karácsonyán, illetve 1921-ben jelent meg –, hogy számos szakaszában eldönthetetlen: naplóval vagy emlékirattal van dolgunk. Minősítik olykor naplóregénynek is. Bár a könyv kiadásai körül sok a filológiai bizonytalanság, az vitathatatlan, hogy a Horthy-korszakban, idevéve dísz- és emlékkiadását és fordításait is, kultuszkönyv volt. És az lett a XXI. század legelején is: meglepő módon nem a rendszerváltozáskor nyomban, hanem csak 2003-ban jelenik meg újra; közkézen forognak még a 2009-es és 2015-ös edíciók, de egyesek tudni vélnék kalózkidadásokról is. A *Bujdosó könyv* megjelenése alighanem a legnagyobb kulturális botrányt robbantotta ki a legújabb kor „intellektuális” közéletében (már amit ezen érthetünk a szociálliberális hatalomtúltengés éveiben). Emellett hatalmas értelmezői kör jött létre konferenciákkal,

kötetekkel, szoborállítással, emléknappokkal. Az ok nyilvánvaló: egyfelől az egyik legkeményebb újkori liberális tabut sértett meg ez a régi mű, másfelől olyan vitathatatlan esztétikai kvalitásai vannak, amelyek révén helyet igényel magának a magyar irodalomtörténetben. A befogadást nézve tehát: két korszak kultuszkönyve ugyanaz a munka. És ez csak azért lehetséges, mert a választott forma egyszerre szólította meg a saját korát, és hangzik érvényesnek nyolcvan-száz évvel később is. Ami egy naplóféle szöveg esetében legalábbis ritkaságszámba megy. A rendkívüli, szinte riportos pontosság – a rendkívüli, szinte látomásos személyességgel átízítva – Budapest 1919-es napjainak leírásában (és a városközeli térségek rajzában) azt szuggerálja, hogy „ez a történelmi igazság”. Minden eseményt ez a lírai elkötelezettség minősít. Ami – és talán ez a maradandósága záloga – állandóan rájátszik a legkülönbözőbb mítoszokra és kulturális toposzokra. Jórészt önkéntelenül. Középpontjukban mindenestre a magyar nemzettudat elemi erejű sokszázados önképével, a bujdosóéval. Egy különös, szinte nem nélküli „flaneur”, „kóbor lélek” járja kényszeres cikázásban a várost (akinek minden mondatában azért ott lappang a „női szempont”), és mint médiumon hagyja magán átzuhogni a látványokat, torz mondatokat és rémálmokat. Az író el tudja érni, hogy a maga személyes-családi-szociális fenyegetettsége a nemzetpusztulás rémét erősítse föl. Néhol a „naplóregény” szinte egy alvilági utazás „eposzába” fordul át. És hát a háború... Az elbeszélő Pestről menekülve ott bujdosik, ahol a „vörös diktatúra” honvédő harcot kénytelen folytatni. Ez az abszurditás, amivel az elbeszélés nemigen tud „mit kezdeni”. Ezek az események nem ábrázolhatók azzal a démonologikus eszköztárral, amivel a főváros utcái, magán és politikai terei.

Ha meghökkenítő, ha nem, itt érdemes átváltani egy másik könyvre, egy olyanra, amit ég és föld választ el Tormay művétől. Illyés Gyula *Beatrice apródjai* ez a „regénynek” mondott kései emlékirat. Nincs név és nincs esemény, amelyben ne különbözne Illyés álláspontja és emléke a Tormayétól. Az alapkérdése? „Terítették le vajon valaha népet körvadászibb módon, kerítő falkásan, mint akkor a forradalommal védekező magyar munkásosztályt?” A könyv 1979-ben jelent meg, de már a folyóiratos publikációt éles hangú viták kísérték, ahogy a tíz évvel korábbi – a félszázadik évfordulóra írt – Illyés-tanulmányokat is. Tormay írásának modorával ellentétben a *Beatrice apródjai* a rekonstrukció poétikájával él: a „regény” hat évtizedes emléktöredékek szeszélyes rendbe állítása és hat évtizedes irodalmi és politikai tapasztalatainak foglalatosa többnyire „pontoskodó” empátiával, ám sokszor távolságtartó iróniával. A maga módján ez a könyv is egyedi megújítása a memoár – formai elemeit tekintve különben eléggé „parttalan” – műfajának. Önéletrajz és dokumentumregény, szépírói szituálás és dialógusszerkesztés, esszéista, sőt teoretikus betétekkel. Minden elemét áthatja az az ars poetikus határozottság, hogy az elbeszélő önmagát tanúságtevőnek tételjeze, így súlyosbítsa hajdani jelenlétét. Ebben is rokona Tormaynak, Kassáknak, Sinkónak. „Jelenünket legtisztábban nem a jelenben látjuk, hanem fél század múlva” – írja. Illyés kortársi és későbbi megítélését az

teszi megosztottá, hogy ő eszmélkedése óta úgy óhajtja képviselni a társadalmi kérdésekben a baloldali értékvilágot, a „szegénypártiságot”, hogy az ne különüljön el a magyarságközpontú eszmevilágtól, a „nemzetpártiságtól”. És tudjuk, hogy eme kettős ideálvilágot a magyar történelem csak pillanatokra engedti harmóniába rendeződni. A *Beatrice apródjai* elbeszélője hasonló „flaneur”, „lépteit szaporázó”, mint a *Bujdosó könyvéé*, azzal a nem kis különbséggel, hogy amíg az a démonai elől menekülő és alvilági tereket maga köré rajzoló árnyék, ennek a serdülő főalakja „konkrét” illegális pártmunkája során (mint a Vörös Segély ágense) járja a várost, kivégzésre váró baloldaliak családtagjai között forogva. „Az 1919-ben levert magyar szabadságharc utáni haladó ifjúság változatlanul előre nézett.” Megjegyezhető, Illyés „forradalom utáni” városképei ugyanolyan mocskosan sötétek, mint Tormayé a Kommün alatt. Ami a lényeg – Illyés visszatekintve is azt vallja, amit résztvevőként-szemlélőként hajdan a kettős történelmi eszmevilág egyidejűségéről, kényszerekkel teli aktualitásáról: „a Tanácsköztársaság létrejöttében közelítette a két alapkérdés megoldása egymást... A proletár osztályharc e pillanatban emberi-nemzeti szabadságharc lett... Ez alatt a kilenc hónap alatt (alighanem 1918 októberétől számítva) az ország törvényes vezetése a haladás embereinek kezében volt.” Nem lenne nehéz kitenni a legújabb idők nemzetpolitikai kérdőjeleit ezen állítás után, de semmi okunk erre, ahogy arra sem, hogy – mondjuk – az író (néhol bizony meglepően) „toleráns” Károlyi- és Kun-portréit szemlélve, feledjük későbbi heroikus nemzetvédő költészetét és publicisztikáját.

A következő regényes visszaemlékezéshez való áttérésre keresve se találunk Illyés művénel alkalmasabbat. Ez a könyv Sinkó Ervin *Optimistákja*. A *Beatrice apródjai* hangsúlyosan szerepelteti ezt a különös sorsú és nehezen meghatározható identitású („jugoszláv”) író és hajdan éppen nem jelentéktelen közéleti szerepet játszó feleségét, Rothbart Irmát. (Sőt – kortársi emlékekről lévén szó egy viszonylag zárt városi térben – nem lepődhetünk meg azon, hogy pl. a „visegrádi utcai” Kassák Illyésnél is éles fényt kap, de azon már annál inkább, hogy Tormay elbeszélőjének éjszakai hűvösvölgyi villamosozásai szinte napra nap, sőt „megállóról-megállóra” egybeesnek Sinkó önéletrajzi mesélőjének ottani utazásaival...)

Az *Optimisták* szerzője, Sinkó és felesége egy izgalmas „időszembesítés” alanyaiként jelennek meg a *Beatrice apródjai*ban. Egyrészt mint olyanok, akik a sok évtizeddel későbbi elbeszélőt 1919-ben, naiv ifjoncként a legkeményebb teoretikus problémákkal szembesítették, „hatalmuk teljében”, tehetjük némi iróniával hozzá, másfelől mint az „otthonatlan” baloldal reprezentánsai, akik éppen hajdani tapasztalataikat kívánják megosztani az új időkkel. Kommunistaként, magyarként és zsidóként – Moszkvában, Párizsban és az SHS Királyságban. Sinkónak megvolt a maga „legendáriuma” már 1919-ben, amelyben együtt állt a legszigorúbb forradalmi elkötelezettség valami elvarázsolt messianisztikus-népnevelői attitűddel. Együtt „az örök béke hite és vallása” a „társadalom erőszakos átalakításának hitvallásával”. Marx és Dosztojevszkij és Hebbel és Kier-

kegaard... A regény „rengeteg” szereplője közül „sok csak annak köszönheti létét, hogy egy-egy eszmét képvisel”, írja Illyés. A könyv már 1928-ban (vagy 1931-ben) készen van, feleségével lefordítják németre is, az irdatlan papírtömeg egy bőröndben járja Európát. *Egy regény regénye* címmel Sinkó később megírja a mű hányattatásait (hallatlan izgalmas rémanekdotákkal a moszkvai „csisztka” idejéből), amihez azt tehetjük hozzá, hogy az *Optimisták* magyarul 1953-ban jelent meg a „láncos kutya” Titó idejében Újvidéken, és 1965-ben végül Budapesten. Több mint különös elgondolni egy olyan forradalmár 1919-es napjait (és ebben a regény van segítségünkre), aki „testközelben” van Szamuelyvel és Korvin Ottóval, velük – mondhatni – napi „harci” kapcsolatban, s „közben” a megváltás „bibliás” váradalmának prófétájaként szónokol, akinek számára a forradalom lényege az emberek közötti közvetlen, hazugság mentes kapcsolat létrehozása. Ez a regényes emlékezés – a maga naiv, olykor szinte gyermekded szövegalkalításával is – izgalmas színfoltokat tesz a Kommün történetének tablójára. Hasonlóan azokhoz a memoárokhoz, amelyek miközben nagyon következetes ideológiai elemzések óhajtanak lenni, szinte öntudatlanul hagyják, hogy a mindennapok eseményei, látványai beszivárognak a filozofikus eszmefuttatások mögé.

Ha túlzás, ha nem, Lesznay Anna 1966-ben kiadott, New Yorkban írt nagy művét, a *Kezdetben volt a kert* címűt, azon (az egy kézen megszámlálható) magyar elbeszélések egyikeként érdemes szemlélnünk, amelyek hiteles, a klasszikus realizmus útmutatásait követő beszámolót nyújtanak a XIX–XX. század fordulójának Magyarországról, méghozzá egy olyan aspektusból, amire kevés figyelmet áldoz a történettudomány is meg az irodalom is. Ennek a regénynek – vagy kései memoárnak – a tere Magyarország északkeleti, a magyar nyelvhatáron túli szöglete. Alsókörtvélyes „tót-orosz” falu, írta egy régi geográfus. És itt jelenik meg a zsidó asszimilációnak egy „mélymagyar” változata a klaszszikus feudális világ keretei között. Mondhatni – a Tisza Kálmán-i országvezetés liberalizmusának ideálvilága a regénybeli kastély és falu. A honfoglaló nagy Szirmay család birtoka 1872-ben lesz a Moskovitzoké. S ez az új históriai állapot már nem is Mikszáth „Felvidéke”, de nem is Bartha Miklós „Kazárföldje”. Népbarátság és Kossuth-kultusz, okos gazdálkodás és a legértékesebb kulturjavak birtoklása-élvezete, ezen túl meg a polgári felvilágosultság koreszméi – egészen az emancipált női erotika vállalásáig. Amilyen bensőséges eme idilli világ intimitásainak rajza Lesznai Annánál, olyan okos és elfogulatlan, amikor innen a világvégi békéből a zajgó Pestre vezetnek a családi és baráti szálak. Igen olvasmányos az előadásmód: a félszázados (vagy még régebbi) emlékek jelen idejű bemutatása során jól harmonizál a pletyka és az elemzés, metaforikusan: „uniszónó” a Kossuth-nóta, a Himnusz és a Marseillaise, a tényközlés és a heves kommentár, a magánélet és az 1910-es évek belpolitikai eseményei. Lesznai a polgári radikálisok körébe tartozik, több évig Jászi Oszkár felesége, s jól látja és derűs kritikával ábrázolja ennek az értelmiségi körnek az elvont gondolkodását, „idegenségét”, nem egyértelmű szerepét és viselkedését a Károlyi-féle hónapokban.

És nem hallgatja el néhányuk „ószövetségi” gyűlölködését sem. „Nemzeti” érzékenységét (és a zsidó–magyar együttélés sokszínűségét) illusztráljuk egyetlen mondatával, amikor Ady halálhíre elér hozzá. „Ady volt a búcsúzkodó táltos, aki utoljára idézte fel mitikus erővel az ősi magyar isteneket, akiknek tiszteletére néhol még pislákkolt a régi kúriák tűzhelyén egy-egy elfajzott furcsa égő áldozat: a sírva vigadó szenvedély, a nekivadult betyárszerelem és a kelet holt dicsősége, mámoros álma!” Ez is 1919... És amikor a bevonuló csehek kisajátítják a birtokot: „Jobb szeretném, ha a kommunistáké volna. Elvennék tőlünk, de mégis a miénk maradna, magyar. Ápolnák a kertet, művésztökhont csinálnának a kastélyból. Én lehetnék a házvezetőnő...” Az 1919–20-as évek emléke így kristályosodik ki az 1960-as évtizedre.

Nem igényelne különösebb erőfeszítést egy lexikális névsor összeállítása azokról, akik 1919-et „tematizálták”, akár az eseményekkel egy időben, akár utóbb, már az értelmezés felé mozdítva a közvetlen tapasztalatot, akár bevalóttan kötődve politikai érdekekhez, akár emancipálódni igyekezve a korszellem kényszereitől. Elképesztő lenne a nevek „együttállása” egy ilyen listán: az imént kiemelt Tormay Cécile, Sinkó Ervin, Lesznay Anna és Illyés Gyula mellett Krúdy és Hidas Antal, Nagy Lajos és Batthyány Tivadar, Jász Dezső és Mályusz Elemér, Kun Béláné és Mórnicz Zsigmond, Garami Ernő és Füst Milán, Károlyi Mihály és Nagy Lajos, Erdős Renée és Fekete István (a *Zsellérek* a háború előtt 7-szer jelent meg, utána majd csak 1994-ben), Landler Jenő és Ritoók Emma, Breit József és Franyó Zoltán, Laczkó Géza és Dénes Zsófia, Balázs Béla és Bohuniczky Szeffi, Prohászka Ottokár és Barta Sándor, Szász Zoltán és Buchinger Manó, Weltner Jakab és Veres Péter, Pásztor Árpád és Háy Gyula, Várkonyi Nándor és Böhm Vilmos, Kosztolányi és Fenyő Miksa, Kodolányi János és Pekár Gyula stb., stb., stb. Írók és politikusok és zsurnaliszták, derék magyarok és politikai ámokfutók, hősök és gazemberek, hitvallók és történelemhamisítók.

De ha csak a pusztá „információs szolgáltatást” nézzük, egymás mellett van a helyük. Információn értve a hazugságot is. Anekdota? Osvát Ernő megállítja a Bristol Kávéház előtt Lukács Györgyöt. Milyen könyv van a kezében? Hegel. „Hegel – az egy rossz író” – így Osvát. Az anekdota mint politikai pornográfia? Harmincvalahány évvel utóbb – „19” öröksége immár valóság... – Gellért Oszkár így meséli. Milyen könyv van a kezében? Hegel. „Hegel rossz író, de Engels jó író” – így Osvát. Vagy Gellért? Osvát – teszi hozzá Lukács jó pár évvel utóbb – soha életében egy sort sem olvasott Engelstől. Nem komoly információ, de benne van néhány tény, három irodalmi közszereplő és harmincvalahány magyar esztendő.

*

És végezetül tegyük fel azt az alapkérdést, ami ezt történelmi-irodalomtörténeti vázlatot mintegy „kiprovokálta”: hol a helye ebben a politikai és szellemi térben Lázár István 1920-ban megjelent *A vörös számum* című regényének? És

egyáltalán: ki is ez a Lázár István? Ez utóbbira könnyebb a válasz: egy elfelejtett magyar író a két világháború közötti évtizedekből. Olyannyira nem létezővé vált (1936-ban bekövetkezett halála után), hogy a hatvanas évektől egy jelentősnek éppen nem mondható (rendszerpárti) szociográfus-publicista fesztelenül használhatta ezt a nevet. Nem tartozott a századelőn ama néhány legendássá híresült, a civil mindennapokból és normák közül kivonuló „ködlovagok” közé – ami keveset tudunk róla, annak alapján egy polgári életvitelű, azaz hivatalt is viselő, szolid íróembert rajzol fel a képzelet. Akinek műve és működése mégis telis-tele van meglepő tényekkel. Az irodalmi lexikonok pár sorban megemlékeznek róla, az irodalomtörténeti összefoglalásokban nyoma sincs: a XX. század elejének kánonját a *Nyugat* határozta meg, és ő ebben a lapban soha nem szerepelt. Az egyetlen kivétel Várkonyi Nándor 1942-es szintézisének szabatos – bár szelíd közhelyektől sem mentes – ötsoros kisportréja: „Romantikus történeti regényei többnyire a Székelyföldön játszódnak, de szívesen megy távoli, exotikus tájakra is. Élénk képzelettel költi mozgalmas történeteit: a magyar élet rajzában nincs híjával a jellemző készségnek sem. Bibliai tárgyú regényei közt a *Krisztus* címűben vállalkozott a legmerészebb feladatra.” Gyergyószentmiklósi születésű (1881), magyarörmény származású volt, jogot végzett, hallatlanul sokat publikált, lapot szerkesztett (*Magyar Világ*), amely kora legjelesebbjeit is foglalkoztatta, írt verset, filmszcenáriókat (pl. a *Gyimesi vadvirágét*), egy darabig államrendőrségi alkalmazott volt. Erős jelenléte tapasztalható a Trianon után megerősödő „turáni” mozgalmakban. Halála után érdemben először a 2014-ben az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület által kiadott *Távol az Araráttól... című, a magyarörmény irodalmat bemutató antológia foglalkozott munkásságával. Ám volt nevének-könyvének még egy hangsúlyos említése: ott láthatjuk az 1945-ben frissiben összeállított *A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzékében*, amely listába vett műveknek a megsemmisítését maguk a szovjet hatóságok ellenőrizték, „az orosz-magyar fegyverszüneti egyezmény 16. pontjának értelmében...” (Remek emlékeztető arról, hogy miféle szellemiség és politikai indulat vette át a hatalmat Magyarországon a háborús vereséggel.) Magánmegjegyzésnek szánva: Lázár István életének és életművének kutatása remek doktori disszertációs téma lehet(ne) – forrásként kínálkozva a magyar filmtörténet éppen úgy, mint a *Napkelet*, a *Pesti Hírlap* és a *Magyar Világ* évfolyamai, a Turul Szövetségre csakúgy, mint a Petőfi Társaságra vonatkozó feljegyzések, írt róla Szentkuthy és Nagy Lajos stb.; leánya, a verseket is publikáló Kazatsay Emilné Lázár Jolán, a Madách Színház segédszínésznője 1975-ben halt meg, az író esetleges hagyatéka talán ezen a szálon is megközelíthető. Egyelőre még arcképét sem bírjuk. Mindenesetre úgy vélem, hogy az alapos, kíváncsi és politikailag elfogulatlan műelemzés Lázár „napkeleti történeteit” is odaperelhetné, ahová valók: a századelő magyar szecessziójába, mondjuk, Lechner épülettervei, Csontváry cédrusai és Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye közelébe. Sírja a Kerepesi Temetőben található – ha még: 36/1-1-40.*

Most, hogy a regény kikerült a Széchényi Könyvtár hajdani Zárt Osztályáról, módja lesz a kritikának, hogy felmérje értékeit, tudatosítsa jelentőségét és elhelyezze a Kommün „irodalmi örökségében”. Ez utóbbira nézve nincs nehéz dolga az olvasónak: azon az oldalon áll ez a könyv, amit az irodalmi emlékezetben Tormay Cécile működése reprezentál. Azon az oldalon, amely a legkisebb megalkuvás (liberális önfeladás) nélkül védi a hagyományos magyar és polgári értékeket, ami azt is jelenti, hogy míg mélységesen elítéli a Kommün intézkedéseit, és megveti azok hangadó képviselőit, megértő azokkal szemben, akiknek megvolt az érzelmi motivációjuk, hogy időlegesen Kunék szavainak higgyenek. Lázár számára megszívelendő a közemberek háborúellenes ingerültsége éppen úgy, mint a munka tőkegyűlölete – azaz a primer elégedetlenségnek mindazon okai, amit a vörös propaganda oly könnyen tudott kihasználni, ha nem is hosszú ideig. A regény legnagyobb talánya maga a létrejötté. Az impresszumban az 1920-as évszám áll, s mivel a könyv cselekménye a Kommün bukása utáni hetekben ér véget, a megírásra és a nyomtatásra fél-háromnegyed évnél több nem juthatott. Ide véve az anyaggyűjtést is.

És itt érdemes megtorpannunk egy pillanatra. Noha *A vörös számum* lendületes narrációjú elbeszélés, noha epizódjai között akad néhány epikai közhely, bámulatosan sok olyan mozzanata van, amit a tudatos – megfontolt és időigényes – anyaggyűjtés számlájára kell írunk. Az ember még arra is hajlamos – bár erre konkrét bizonyíték nincs, de sugalmazó jelzés annál inkább –, hogy némely „meghitt” információkat az író esetleg már/még ekkor virulens állambiztonsági kötődésével magyarázza. Vagy csak „véletlen” egybeesésekről van szó a regény mozzanatai és a hiteles források között? Ma még eldönthetetlen. A „hitelesség” zavarba ejtő bizonyítéka például a perverz Szamuely hatalmas – szinte Ady lázas látomását idéző – monológja a regényben a „vérről”, „az élet szent szökőkútjáról”, és majdnem ugyanezeket a szófutamokat olvashatjuk fennmaradt beszédeiben („A vér a cél: erősíti a szívet...”); a regényben is meg a valóságban is egy Krausz József névre kiállított útlevéllel próbál Szamuely Ausztriába szökni; és a könyvben is felbukkan a fentebb már említett „hiszterikus doktornő”, ez a „degenerált külsejű, férfi-típusú asszony”, aki a hóhérokkal együtt nyomakodik, hogy az alkalmi bitókon függő haldoklók pulzusához hozzáférjen; riportszerűen pontos a leírása a Hollán-féle lánchídi gyilkosságnak – jó pár mellékszereplő a saját nevéen szerepel; gyanúnkat erősítheti, hogy a cselekmény mozgatójában kulcsszerepe van egy jobboldali titkosszolgálati ügynöknek, egy „kémnek” (a Vörös Pimpernel-effektus! Orczy Emma világsikerű regénye 1907 óta magyarul is olvasható); s a példákat zárjuk egy anekdotikus aprósággal – a regény körütekintően részletező a mindennapi élet rajzában, ennek során értesülünk az áruhiányról, hogy pl. a piacon csak tököt lehet kapni. Szilágyi Jolán utóbb így emlékezik egy vacsorára, amit „Tibor” rendezett a Nyugati pályaudvar egyik külső vágányán a Lenin-fiúk páncélvonatában. „Tibor öccse, Laci főzte a vacsorát. Tojásrántottát. Ilyen fejedelmi lakomát rég nem ettünk. A szovjetházban az ebéd sovány volt. Rendszerint

tökfőzelék. Akkor mindenütt azt ettek... A fiúk „fáradtak voltak, de jókedvűek.”)

Ha Lázár István regényét szellemileg és nemzetpolitikailag Tormay Cécile alapművéhez kötjük, nem lehet nem szóba hoznunk azt a tényezőt, ami a Tormay-hagyományt (sőt – ha csak „19-et” nézzük – mostanra már hovatovább a Móriczét is) végzetesen, és – alighanem – végérvényesen megosztja. Ez pedig a zsidók jelenléte és politikai szerepvállalása a 133 nap alatt. Kétséges még az előbbi mondat „alanya” is: „a” zsidók? a zsidóság „egy része”? a „zsidószármazásúak”? a nemzetéletbe nem asszimilálódott, de hitüket elhagyó „galiciánerek”? utálkozó hangnyomattal: a „kazárok”? Erről a „jelenlétről” számos vélemény hangzott már el, és mindegyiket óhatatlanul befolyásolták az újabb évtizedek történelmi tapasztalatai, beleértve a holokausztot éppen úgy, mint Izrael állam valósággá válását. Lázárnál a zsidó politikai szereplők látványa és beszédmódja, politikai elkötelezettsége és elemi idegensége a „népbiztosok – terrorlegények” egymást feltételező szerepkettőségében fogalmazódik meg, ahol is a világmegváltás eszméje nincs semmiféle humán megfontolásra tekintettel. Zömükben démonikus karikatúrák, a történelmi tapasztalatnak megfelelően, és nem utólag visszavetített elfogultságok illusztrációi. Nem is Lázár István könyvének védelmében, hanem inkább a közelkorú közhangulat árnyaltabb megítélése érdekében idézzünk egy igen alapos, noha természetesen erősen „érdekelt” forrást, az Ujvári Péter szerkesztette *Magyar Zsidó Lexikont*. Ez 1929-ben készült el, ám reprint kiadása a rendszerváltozás után kétszer is megjelent, bizonyítván, hogy a mai magyar zsidóság számára teljes mértékben elfogadható, sőt mértékadó munkáról van szó. Lássuk pár sort az Ellenforradalom címszóból, megjegyezve, hogy a szöveg nem rejti véka alá azt, amit nehezményezni kényszerül a Kommünt követő antiszemita bűncselekmények felemlegetésekor. Ilyen mondatokat olvasunk: „Természetes, hogy az ellenforradalmi eszme a zsidóság között is megtalálta azokat, akik a hagyományos társadalmi rend hívei voltak...” „(Voltak), akik az életükkel fizették meg a régi rendhez való ragaszkodásukat...” (Váry Albert idézett könyvében 44 zsidó áldozatról számol be.) A Kommün bukása után a Pesti Izraelita Hitközség ünnepélyes deklarációt bocsátott ki: „A hitközség a maga és az egész magyar zsidóság nevében végtelen örömeinek ad kifejezést afölött, hogy az úgynevezett proletárdiktatúra esztelen és erőszakos kormányzati rendszere, amely minden hitközséget és generációk munkájával, áldozatkészségével fölépített gyönyörű intézményeit végpusztulással fenyegette, saját bűnében összeomlott.” „(A hitközség) fájdalommal és egyúttal megbotránkozással állapítja meg, hogy a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidó származású emberek, akik majdnem kivétel nélkül előbb váltak hűtlenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz. Minthogy pedig ezeknek szereplése lelkiismeretlen és gonosz emberek által arra használtatik föl, hogy a zsidót a kommunistával azonosítsa, a hitközség konstatálni kívánja, hogy minden egyes zsidó származású kommunistával szemben legalább 1000 zsidóvallású magyar állampolgár áll.” Ennyit illusztrációként – csu-

pán arra utalva, hogy Lázár István regénye manapság „referenciális” olvasatban is mellőzhetetlennek látszik: gazdag a kemény információkban a Kommün napjairól.

Természetesen nem egy kései – majd’ egy évszázadot megkésített – utószónak a dolga, hogy akkurátus műelemzést adjon, amely tehát nem (elsősorban) történelmi forrásként, hanem szépirodalomként szemlélné és értelmezné ezt a – engedjék meg a vélemény – jelentős regényt. Amely – és ez legyen az egyetlen irodalomtörténeti-kritikai megállapítás ezen a helyen – komoly szépírói ambícióval megírt munka, különös figyelemmel a kor esztétikai-nyelvhasználati törekvéseire. Indulatainak scenírozásában, expresszivitásában letagadhatatlan a kor, amikor íródott: Ady, Móricz és Szabó Dezső kora ez. A tömegek mozgása, tömeg és egyén viszonyának számtalan változata, a helyszínválasztás tudatos sokszínűsége, a piactól a budoárig, a gyártól a temetőig, a divatszalonról a templomig és a kínzópincéig, a konfliktusok drámai folyamatossága, a szinte brutális erejű szimbólumhasználat (Sámson, Dávid és Uriás), a filmszerűen éles vágások, az erős tipizálás, a néhol szinte öngerjesztetten „zuhatagos” nyelv stb. – mindezek a regényalakító tényezők egyben egy gigantikus történelmi marionettjáték megjelenítő eszközei is.

Mi, akikre a kései néző szerepét osztotta a történelem, aligha tehetünk mást, minthogy vállaljuk azt, amit a megértő figyelem ró ránk: tudomásul venni és értelmezni.

Czigány Dezső: Ady-fej (szén, papír, 1907)